

Lietuvos ir Lenkijos 1863 – 1864 metų sukilimas lietuviškoje istoriografijoje

Rimantas Miknys

Atsižvelgdamas į mūsų Komisijos poreikius pranešime aptarsiu sukilimo reikšmę, reikšmes mūsų aktualijoms. Šiuo žiūros kampu ir bandysiu savo pranešime panagrinėti lietuviškąją 1863 – 1864 metų sukilimo istoriografiją. Dažnai remsiuos, lyginsiu ir su 1830 – 1831 metų sukilimo vertinimo konceptualiomis išvalgomis.

Darysiu tai, pirmiausia sistemindamas ir klasifikuodamas ją chronologiškai. Pažymėtina, kad atskirus lietuviškos istoriografijos šia tema etapus, daugeliu atveju apsprendė visuomeninis – politinis kontekstas. Atsižvelgdamas į jo poveikį išskiriu penkis pagrindinius XIX amžiaus lenkų sukilimų lietuviškos istoriografijos etapus, kuriuos įvardinu kaip: 1.Lietuviškos istoriografijos pradžia (XIX – XX a. pr.); 2.Tarpukario Lietuvos istoriografija (1918 – 1940 m.); 3. Lietuvių išėivijos istoriografija; 4.Sovietinė lietuviška istoriografija; 5.Naujausioji lietuvių istoriografija.

1.Lietuviškos istoriografijos pradžia (XIX – XX a. pr.). Istorioğrafijos ištakos sietinos su amžininkų, sukilimo dalyvių vertinimais bei su lietuvių tautinio atgimimo visuomenine – politine programa ir jos įgyvendinimo poreikiais, pirmiausia su lietuviškos savimonės žadinimo, lietuviškos identifikacijos uždaviniu. Etape akivaizdžiai išsiskiria du periodai: 1.mėgėjiškasis, iki 1905 m.; 2.akademiniškas, po 1905 m., kai ėmėsi plėtotis akademinis istorijos mokslas ryšium su Lietuvių mokslo draugijos Vilniuje įkūrimu. Abiems periodams būdinga tai, kad dauguma rašiusiųjų nebuvo profesionalūs istorikai, jų domėjimasis istorija buvo viena iš esminių jų pačių tautinės savimonės raiškos formų. Lietuvių tautinio atgimimo sąlygomis buvo iškilusi reikmė pirmiausia kalbiniu pagrindu atskirti naujai suprantamą lietuviškumą nuo lenkiškumo, parodyti kas yra sava ir kas - svetima. Brandinant tautinę istorinę savimonę istorinė praeitis – istoriniai faktai, reiškiniai - buvo suskirstyta į “mūsų”, kalbančių lietuviškai, ir „svetimųjų” – lenkiškai, rusiškai, praeitį. Antra vertus, siekiant atriboti lietuviškai kalbančią liaudies masę, daugumoje valstiečius, nuo sulenkėjusios Lietuvos bajorijos pirmiausia kultūrinės įtakos, norint susilpninti polonizacijos pavojų, buvo skatinama socialinė prieštata ir pabrėžiama, jog sukilimai – „lenkų ponų” reikalas XIX amžiaus sukilimai jau šiame etape buvo įvardinti kaip “svetimųjų” – rusų ir lenkų - tarpusavio karai. Pradžią tokiems vertinimams davė 1863 m sukilimo dalyvis, žinomas publicistas Mikalojaus Akelaitis – Akielewicz, sukilimo metu leidęs laikraštį „Żine apie Lenku wajna su Maskolejs”. Taigi jau čia sukilimas įvardijamas kaip ne lietuvių, t.y., „savų”, o lenkų – „svetimų”. Lietuviškai kalbančių žmonių atmintyje nuo šiol 1830 ir 1863 m. sukilimai Lietuvoje kaip lenkmečiai. Apie tai liudija ir nelegalioji, liberalinės pakraipos, lietuvių periodinė spauda, formavusi lietuvių tautinio atgimimo

veiklos programą – „Aušra” ir „Varpas”. Nors pats M. Akelaitis, būdamas Lietuvos – Lenkijos unijos atkūrimo šalininku nesuteikė sukilimo įvardijimui tokios prasmės, o pabrėžė tik lenkų, kaip stipriausio veiksnio, reikšmę konflikte su Rusija. Antra vertus, tai, kad sukilėlių programose tebebuvo išlikęs vienoks ar kitoks senosios Respublikos atstatymo variantas, išlaikęs ir valstybinio bei tautinio Lenkijos ir Lietuvos susiliejimo galimybę, modernios lietuvių tautos žadintojams sukilimai taip ir netapo savais ir svarbiais istoriniais faktais, galinčiais pasitarnauti liaudies tautinei identifikacijai. Anot jų, sukilimai nieko bendra neturėję su liaudies reikalais. Bene pirmasis apie 1863 m. sukilimą prabilo „Aušroje” Jonas Šliūpas, paskelbęs sukilimo dalyvio Prano Lipšto straipsnį gamtos klausimais, pridėjęs teigiamą atsiliepimą apie jo autorių ir jo dalyvavimą sukilime¹. Atsiliepdamas į tokį vertinimą, savo laiške J.Šliūpai, priekaištavo A.Vilkutaitis: „Visos mūsų dabarnykštės nelaimės pareina iš to, kad keli bepročiai „litvinai”, kurie, nieko neišmanydami, pasikėlė už „ojczyzną”. [...] Ar nebūtų gi geriau atsikratyti nuo šito nelaimingo 62 m., o su juo išvengti visokių prispaidimų”². Tokie vertinimai sukilimų atžvilgiu nelegalioje periodinėje lietuvių spaudoje reiškėsi ir vėliau. Antai, 1905 m. buvo išleista knygelė – iš „Ūkininko“ laikraščio teksto, - „Iš istorijos lenkų sukilimų”³. Šio teksto autoriai tiesiog apibendrina, jog „iš Lenkijos persikėlė maištas į Lietuvą”. Jie nemato ir nenori matyti jokių pasirengimų sukilimui Lietuvoje, jokių savarankiškų veiksmų. Dar griežčiau 1863 m. sukilimą vertino krikdemiškos orientacijos spauda. Vienas iš jų ideologų, kunigas Adomas Dambrauskas – Jakštas pažymėjo, jog šis sukilimas yra lietuviams svetimas „lenkmetis“: „Lenkmetis, kaipo lenkiškai poniškas sumanymas – visados buvo ir bus lietuviams svetimas”⁴. Išsivysčius lietuvių tautiniam atgimimui, jau sukilimuose buvo ieškoma įkvepiančių kovai už savo tautines teises su Rusijos valdžia. Tokia buvo pristatyta Emilija Pliater Augustino Janulaičio, aktyvaus Lietuvių mokslo draugijos nario, 1908 m. išleistame darbe⁵. Nors ir čia buvo pastebėta, jog ji – „lenkmečių karžygė“. Tas pats A.Janulaitis, kitame, jau akademiniam tyrimo, iškėlė 1831 m. sukilimo socialinį momentą. Jis, remdamasis Šiaulių ekonomijos archyvo medžiaga, parodė, kaip Šiaulių Ekonomijos valstiečių judėjimas per sukilimą virto stipriu pasipriešinimu dvarų administracijai. Kartu jis pažymėjo, kad sukilimo valdžia nieko nepakeitė – nežengė jokių žingsnių link baudžios panaikinimo, - ir su valstiečiais elgėsi taip pat kaip ir Rusijos caro valdžia⁶. Iš esmės, istorikas tarnaudamas lietuvių tautinio atgimimo idėjai,

¹ Aušra, 1886, nr.2, p.6 – 10.

² Iš „Aušros“ archyvo, Kibirkštis, nr.3, 1924.

³ Iš istorijos lenkų sukilimų, Tilžė, 1905, p.10.

⁴ Draugija, 1908, nr.20, p.437.

⁵ Janulaitis A. Emilija Pliateraitė, Lenkmečių karžygė, Tilžė, 1908.

⁶ Janulaitis A. Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje iš Šiaulių Ekonomijos archyvo, [w] Lietuvių tauta, I kn. 4 d., Vilnius, 1910.

įrodinėjo, jog sulenkėjusi Lietuvos bajorija buvo lygiai tokia pat svetima liaudžiai, krašto interesams kaip ir rusų valdžia. Taigi, galima tvirtinti, kad lietuvių istorikai perėmė nemaža dalimi oficialios, rusų tuometinės istoriografijos pagrindinius postulatus, esą sukilimai, ypač 1863 m., buvę dvarininkiški ir iš esmės lenkiški. Kaip pastebėjo istorikas E.Aleksandravičius, atsiribodami nuo „lenkmečio“ jie savo argumentais, nors ir to nenorėdami, grindė didžialenkiškas pretenzijas įžiūrėti XIX a. antirusiškame judėjime išimtinai lenkiškas tendencijas⁷.

2.Tarpukario Lietuvos istoriografija (1918 - 1940 m.). Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, istorijos mokslo sąlygos pagerėjo. Svarbiausias vaidmuo teko Kauno Vytauto Didžiojo universitetui (įkurtam 1922 m.), kuris ruošė naujus mokslininkus ir formavo istorijos tyrimų kryptis. Istorijos dėstytojų branduolį sudarė žmonės vienaip ar kitaip susiję su Lietuvių mokslo draugija⁸. Todėl kaip ir ankstesniais metais, istorikus, tyrinėjusius Lietuvos XIX amžių, pirmiausia domino su lietuvių tautinės savimonės ugdymu susiję asmenys ir įvykiai. Suprantama, kad sukilimai, ypač 1863 m., jų darbuose ir toliau daugiausia buvo pristatomi kaip lenkų ir ponų reikalas. Kitokiems vertinimams nepalankus buvo ir visuomeninis – politinis, ideologinis kontekstas. Įtempti ir nereguliuoti, dėl Vilniaus problemos, Lietuvos ir Lenkijos valstybiniai santykiai, neigiamas sulenkėjusios Lietuvos bajorijos tolesnis vertinimas, ypač suradikalėjęs žemės reformos vykdymo metu (1922 – 1930 m.) ir po POW nesėkmingo maišto bandymo 1920 m. Buvęs sukilimo dalyvis Juozas Miliauskas – Miglovara, išspausdinęs savo atsiminimus jis atsiribodamas rašė apie 1863 m. sukilimą ir netgi ta proga girdamas 1861 m. vasario 19 d. manifestą. „[...] Gyvenome laisvai, niekas mus dvasiniai nevaržė, nes tai buvo paremta 1861 m. vasario 19 d. įstatymu, kuriuo buvo panaikinam baudžiava [...] Mums lietuviams, vadinamas lenkmetis politikoje neturi jokios reikšmės. Jis galėtų sau vietos rasti tik lenkų istorijoje, nes buvo ne lietuvių, o lenkų darbas“⁹. Iš panašių pozicijų žvelgęs istorikas P.Šležas, M.Muravjovą buvo linkęs vadinti kone Lietuvos vaduotoju nuo lenkų¹⁰. Tas pats P. Šležas, A.Šapokos redaguotoje Lietuvos istorijoje bei kituose savo veikaluose¹¹, A.Alekna teigė, jog Lietuvos bajorija, pasidavusi lenkų kultūrinei ir politinei įtakai sukilimuose neparodė pastangų atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę ir kova vyko tik dėl Lenkijos atkūrimo 1772 m. sienomis¹². Jiems pritarė ir 1830 – 1831 m. sukilimų emigracijos

⁷ Aleksandravičius E. 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo politinė programa, [w] XIX amžiaus profiliai, Vilnius, 1993, p.94.

⁸ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva, Vilnius, 1996, p.31.

⁹ Karo archyvas, t.II, Kaunas, 1925, p.45 – 46.

¹⁰ Šležas P. Muravjovo veikimas Lietuvoje 1863 – 1865 m. Kaunas, 1933.

¹¹ Lietuvos istorija, Kaunas, 1936, p.461 – 465; 469 – 474; Šležas P. 1831 m. Lietuvos sukilėlių siekimai, Židinys, t. XIV, nr.8 – 9, Kaunas, 1931, p.133 – 144, 248 – 257.

¹² Alekna A. Lietuvos istorija ...;

propagandą Prancūzijoje aptarusi M. Urbšienė¹³. Kiek kitaip nušvietė ir vertino sukilimus A. Janulaitis. Viena, jis, remdamasis gausiais archyviniais šaltiniais, išaiškino, jog Lietuvoje 1830 – 1831 m. sukilime aktyviai dalyvavo katalikų dvasininkai¹⁴. Antra, priešingai vyravusiam požiūriui, jis įrodinėjo, jog sukilėliai siekė Lietuvos savarankiškumo. 1830 – 1831 m., anot jo, separatinius tikslus turėjo Lietuvos sukilėlių emigrantų dalis¹⁵. O 1863 m. Lietuvos savarankiškumo siekė Lietuvos raudonųjų komitetas. Kartu jis pastebėjo vykusius Lietuvoje pasirengimus sukilimui, ką neigė aukščiau minėti tyrinėtojai bei pažymėjo gausų valstiečių dalyvavimą sukilime¹⁶. Panašiai 1830 – 1831 m. sukilimą vertino P. Purėnas. Jis nurodė, jog tai buvo lietuvių tautos sukilimas, pabrėždamas, didžiausios Lietuvos gyventojų dalies – valstiečių – aktyvų dalyvavimą¹⁷. Taip bandyta XIX amžiaus sukilimus įrašyti į modernios lietuvių tautos išsivaduojamųjų kovų, Lietuvos laisvės gynimo aktyvą. Tuo būdu, iš tų pačių antilenkiškų paskatų, bandyta buvo revizuoti lenkiško veiksmo nuopelnus XIX amžiaus išsivaduojamoje kovoje prieš Rusijos imperiją. Iš esmės ir šiuo laikotarpiu sukilimų traktuotė toliau buvo naudojama lietuviškos savimonės stiprinimui.

3. Lietuvių išėivijos istoriografija. Po Antrojo pasaulinio karo daugelis Lietuvos profesionaliųjų istorikų pasitraukė į Vakarų. Jie ir jau išėivijoje subrendę istorikai bandė tęsti Nepriklausomos Lietuvos laikų istoriografijos tradicijas. Neprieinant prie pagrindinių istorijos šaltinių, archyvų išėivijoje pats istorinių darbų rašymas įgavo kitą prasmę. Istorografija tapo kovos dėl pačios išėivijos, kaip neokupuotos, neasimiliuotos Lietuvos dalies, dvasinio potencialo Tėvynės išlaisvinimui kaupimo priemone. Neaptarinėsiu čia gausių proginių straipsnių, kurie pasirodė lietuvių emigrantų spaudoje 1963 m. Visi jie buvo pažymėti sunkios lietuvių kovos už savo išsilaisvinimą ženklu. Mūsų temai dėmesio verti yra dviejų istorikų darbai, vienaip ar kitaip įtakoję emigracijos požiūrį į sukilimus

Pirmiausia tai Vincas Trumpa, vienintelis Lietuvos istorikas, bandęs konceptualiai aiškinti XIX amžių ir pateikęs Lietuvos XIX amžiaus istorijos modelį. Pagal jį, šio laikotarpio Lietuvos istorijos modelio sudėtinėmis dalimis yra: lenkų – rusų; lietuvių – lenkų konfliktas; lietuvių - rusų konfliktas¹⁸. Šio modelio rėmuose V. Trumpa ir yra pateikęs 1863 m. sukilimo vertinimą. Anot jo, vadovaujančio Lietuvos sluoksnio – bajorijos ir dvasininkijos – akimis, tas sukilimas buvo grynai lenkų – rusų konfliktas. Taip jis buvo vertinamas ir Rusijos valdžios. Istoriko nuomone, valdantysis

¹³ Urbšienė M. 1830 ir 1831 m. sukilimų emigracijos propaganda Prancūzijoje, Kaunas, 1935.

¹⁴ Janulaitis A. Kunigai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje, Kaunas, 1923.

¹⁵ Janulaitis A. Kiprijonas Juozas Zabisis – Nezabitauskas Žemaičių rašytojas ir politikos veikėjas 1778 – 1837, Kaunas, 1931.

¹⁶ Janulaitis A. 1863 – 1864 m. sukilimas Lietuvoje, Kaunas, 1921.

¹⁷ Purėnas P. 1831 m. sukilimas Lietuvoje, Kaunas, 1931.

¹⁸ Trumpa V. Lietuva XIX – tame amžiuje, Chicago, 1989, p.49.

Lietuvos sluoksniams siekė tik Lenkijos nepriklausomybės, o „valstiečiai, kurie taip pat gana aktyviai tame sukilime dalyvavo, siekė tik baudžiamosios panaikinimo ir žemės“¹⁹. To sukilimo metu dar beveik nebuvo jokio lietuvių – rusų konflikto, kuris atsirado vėliau kovojant dėl savo spaudos ir bažnyčios. Kaip nebuvo beveik jokio ir lietuvių – lenkų konflikto tautine prasme. Sukilimas buvo socialinis ir ekonominis konfliktas tarp baudžiauninko ir pono, kuriame rusų administracija, kariuomenė, tik netiesiogiai dalyvavo, palaikydama ponus²⁰. Taigi ir šitam istorikui sukilimas tebebuvo „sulenkėjusių ponų ar lenkų reikalas“.

Kardinalų posūkį 1863 m. sukilimo vertinime padarė kitas emigracijos istorikas Kostas Jurgėla²¹. Savo plačioje studijoje išnagrinėjęs sukilimo ekonominius, politinius, diplomatinus ir karinius aspektus, jis sukilimą įvardijo kaip savą – lietuvišką. Ir tai padarė aiškindamas senosios ir naujosios „lietuvio“ sampratos skirtumus ir panašumus. Jis pastebėjo: „Čia nėra ko pikintis ar gėdytis, kad ano meto mūsų tautos veikėjai kovojo už „Lenkiją“ – Lenkijos, Lietuvos ir Rusios (t. y. Ukrainos ir Gudijos) federaciją – ir pasidavė bendrai Varšuvos vadovybei; kad kitų jie dažniausiai buvo vadinami lenkais, ir patys vadindavosi lenkais, nors juos vadindavo lietuviais. Faktinai savitarpyje ir santykiuose su lenkais jie vadindavosi lietuviais ir daugelis kalbėdavo lietuviškai, tačiau jie buvo vadinami lenkais...“²². Istorikas netgi matė šiame reiškinyje analogijas su sovietų okupuotos Lietuvos lietuviais: “[...] prieš šimtą metų mūsų seneliai, lenkų vadinami „litwinais“, patys vienu ypu vadindavosi lenkais ir lietuviais, o dabar – lietuviai yra okupanto verčiami viešai vadintis „tarybiniais“, nors patys lietuviai to svetimo vardo kratosi.“²³. Istorikui sukilimas - tai gyvas tautos už savo laisvę kovos pavyzdys, o sukilėliai - Tėvynės, liaudies ir laisvės gynėjai, „kurie mus įgalina iš jų kovų, iš Lietuvos praeities stiprybės semtis.“²⁴. Kaip savą, vedusį į Lietuvos nepriklausomybę, 1863 m. sukilimą vertino ir Vanda Daugirdaitė Sruogienė, matyt, kad įtakojusi ir K. Jurgėlos požiūrį į sukilimą. Ji savo darbą rašė anksčiau nei pastarasis. Istorikė tai tvirtindama rėmėsi argumentu, jog Lietuvos bajorija, nors ir kalbiškai sulenkėjusi ir toliau tebebuvo išlaikiusi specifinę LDK piliečio savimonę. Remdamasi K. Kalinausko politine programa teigė, kad 1863 m. sukilimo laikais Lietuvos valstybės, kaip atskiros nuo Lenkijos, idėja buvo dar gyva²⁵.

¹⁹ Ten pat, p.125.

²⁰ Ten pat

²¹ Jurgėla K. R. Lietuvos sukilimas 1862 – 1864 metais, Chicago, 1970.

²² Ten pat, p.20.

²³ Ten pat, p.21.

²⁴ Ten pat, p.720.

²⁵ Daugirdaitė – Sruogienė V. Esminiu Lietuvos istorijos klausimu, Metmenys, 1969, nr.17, p.174 – 183.

4.Sovietinė lietuviška istoriografija . Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvai vėl tapus sovietų Sąjungos dalimi, komunistinė valdžia vertė istorikus perrašinėti Lietuvos istoriją marksistiškai. Remiantis marksistinės sociologijos schema, reikėjo parodyti, kad „Tarybinę Lietuvą” liaudis sukūrė ilgai „kovojusi už laisvę ir laimę“. Kad toje kovoje lietuvių tautai „padėjo kovoti didi rusų tauta“. Be abejo, kad XIX amžiaus sukilimai Lietuvoje buvo labai patogūs šios schemos taikymui.

Pradžią tokiam aiškinimui davė 1933 m. Minske išleistas S. Matulaičio veikalas²⁶. Šiame veikale S. Matulaitis, nušviesdamas Lietuvos valstiečių padėtį iki 1863 m., išryškino socialines – ekonomines bręstančio sukilimo prielaidas, numatydamas reikšmingą valstiečių vaidmenį jame. Sovietinę sukilimų koncepciją toliau plėtojo vienas iš Lietuvos komunistų lyderių Zigmas Aleksa – Angarietis savo darbe, skirtame sukilimo 75-osioms metinėms²⁷. Jis pažymėjo, kad sukilime dalyvavo „plačiosios liaudies masės“, kad sukilime valstiečiai iškėlė iš savo tarpo daug vadų. Pažymėjo „revoliucinį“ Z. Sierakausko, K. Kalinausko ir A. Mackevičiaus vaidmenį bei akcentavo antidvarininkinį sukilimo pobūdį. Visus taškus šiai koncepcijai sudėjo pirmosios marksistinės akademinės Lietuvos istorijos rašymui vadovavęs Juozas Žiugžda. Jo redaguotame šios istorijos pirmame ir antrame tomuose²⁸ bei vienam iš 1863 m. sukilimo vadovų A. Mackevičiui skirtoje studijoje²⁹ sukilimai apibūdinami kaip „liaudies masių išsivaduojamasis judėjimas“, liaudies kova prieš išnaudotojus – carizmą, dvarininkus ir kapitalistus”. Ši kova iš esmės buvo traktuojama kaip klasių kova. Sukilimai buvo laikomi valstietiškais, kuriems tuo pat metu vykęs lenkiškas sąjūdis netgi trukdęs. Akcentuotas reakcinis dvarininkijos ir dvasininkijos vaidmuo. Ypač buvo pabrėžtas sukilimų, kaip internacionalinės kovos, momentas, akcentuotas rusų revoliucinių demokratų, jų laikraščio „Kolokolo” revoliucionizuojantis poveikis 1863 m. sukilimo vyksmui, jo idėjinei programai: „Sukilime plačiai išryškėjo internacionalinių ryšių reikšmė, tautų solidarumas, rusų revoliucionierių nuoširdi draugystė, pritarimas ir parama tautų išsivadavimo kovai”³⁰. Iš esmės tokia sukilimų koncepcija buvo susijusi su stalinietiška sukilimų interpretacija, kuri buvo ideologiškai tiesmuka, nevengianti falsifikacijos. Štai tos pačios marksistinės – stalininės schemos rėmuose parašytame, tačiau naujos faktografijos požiūriu gana vertingame, darbe Leonas Bičkauskas – Gentvila didžiausio pažangumo rodikliu laikė sukilime dalyvavusių valstiečių

²⁶ Matulaitis S. 1863 metai Lietuvoje, I d., Socioekonominis Lietuvos stovis prieš sukilimą, Minskas, 1933.

²⁷ Angarietis Z. Apie 1863 m. sukilimą Lietuvoje, Kaunas, 1938.

²⁸ Lietuvos TSR istorija, t.1. Nuo seniausių laikų iki 1861 metų, Vilnius, 1957, p.376 – 439; t.2: Nuo 1861 iki 1917 metų, Vilnius 1963.

²⁹ Žiugžda J. Antanas Mackevičius. 1863 – 1864 metų sukilimo reikšmė lietuvių tautos istorijoje, Vilnius, 1971.

³⁰ Ten pat, p.177.

procentą nuo bendro kovotojų skaičiaus³¹. Iš to buvo daroma išvada, kad sukilimas Lietuvoje ir ypač Žemaitijoje buvo pažangesnis nei Lenkijoje, nes tarp lietuvių sukilėlių didesnis buvęs valstiečių procentas. Visai buvo atsižvelgta, kad Lenkijoje kapitalizmo plėtotė buvo spartesnė ir socialinė struktūra pažangesnė, ne tokia archaiška ir tai, kad ten demokratiniai lozungai buvo keliami labiau savarankiškai³².

Tokia schema netenkino daugelio jau po karo susiformavusių Lietuvos istorikų. Jie negalėdami atvirai pasisakyti prieš minėtąją koncepciją savo tyrinėjimuose ėmė vengti konceptualumo, linko į faktografiją. Nagrinėjant sukilimus buvo stengiamasi analizuoti karinę sukilimų pusę: sukilėlių karinės vadovybės veiksmus Lietuvoje, jos santykius su Bendrąja sukilimo vadovybe Varšuvoje, analizavo sukilimo vadovybių potvarkius, nušvietė ginklavimo ir karinių kadru problemas, sukilėlių būrių kovas, geopolitinį sukilimų kontekstą. Šiai sovietinės istoriografijos krypties priskirtini fundamentalūs Felikso Sliesoriūno ir Onos Maksimaitienės darbai³³. Nors visiškai išvengti „klasių kovos“ schemos ir jiems nepavyko, ypač O. Maksimaitienei. Tuo tarpu F. Sliesoriūnui pavyko savo darbe „įrašyti“ pastebėjimą, jog skirtingai nuo dvarininkijos, bajorija kartu su valstiečiais „stojo bendron kovon prieš caro valdžią“, kad Lietuvoje sukilime buvo keliami ir savarankiški nuo Lenkijos tikslai³⁴. 1985 m. išėjusiame naujos akademinės Lietuvos istorijos pirmame tome, nors iš primestų schemų taip pat neišsivaduoja, tačiau abu sukilimai čia traktuojami realiau nei anksčiau aptartoje marksistinėje – stalininėje akademinėje Lietuvos istorijoje. Jie jau laikomi ne valstiečių sukilimais, o bajorijos vadovaujamais bandymais išsivaduoti iš rusų valdžios jungo³⁵.

5. Naujausioji lietuvių istoriografija. Po 1990 metų Lietuvoje, žlugus sovietiniam režimui, XIX amžiaus tyrinėjimuose stengiamasi atsiriboti nuo sovietinės istoriografijos štampu, nacionalizmo ideologijos ir nagrinėti reiškinius kompleksiskai, jų ašimi laikant lietuvių modernios tautos (nacijos), pilietinės visuomenės formavimąsi. Per šią prizmę bandyta jau pažvelgti ir į sukilimų problematiką.

Čia pionieriumi yra Egidijus Aleksandravičius, parašęs du straipsnius skirtus 1863 m. sukilimui³⁶. Jam problemos nagrinėjimo žiūros kampas – Lietuvos sukilimas 1863 m. buvo sudėtinė bendro buvusios Lenkijos – Lietuvos unijos partnerių judėjimo dalis. Polemizuodamas su minėtąja

³¹ Bičkauskas – Gentvila L. 1863 m. sukilimas Lietuvoje, Vilnius, 1958, p.296 – 299.

³² Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai, p.95.

³³ Sliesoriūnas F. 1830 – 1831 metų sukilimas Lietuvoje, Vilnius, 1974; Maksimaitienė O. Lietuvos sukilėlių kovos 1863 – 1864 m., Vilnius, 1969.

³⁴ Sliesoriūnas F. op. cit., p.438, 441.

³⁵ Lietuvos TSR istorija, t.1: Nuo seniausių laikų iki 1917 metų, Vilnius, 1985, p.258 – 259, 281.

istoriografija istorikas bandė pasižiūrėti kiek sukilimas objektyviai prisidėjo prie valstietijos pilietinės savimonės genezės. Jo nuomone, Lietuvoje sukilime veikiant tiek bajorijai, tiek valstiečiams fiksuojamas tam tikras kompromisas tarp senojo valstybingumo (unijinio) ir naujojo – tautinės savimonės pagimdyto – valstybingumo idėjos pradmenų. Senojo Lietuvos valstybingumo tradicijos sukilimo metu dominavo. Sukilėlių nuomonės sutapo vienu klausimu: kad pirmiausia kartu su Lenkija reikia išsivaduoti iš Rusijos jungo, atskirų grupuočių pažiūros į Lietuvos valstybingumą skyrėsi tik siekiamo suverenumo laipsniu. Pažymėdamas lietuvių politinių siekių tik dalinį autentiškumą ir savarankiškumą Lenkijos atžvilgiu, E. Aleksandravičius sukilime išskyrė keturias Lietuvos valstybingumo koncepcijas. „Vieni (Baltųjų partija su J.Geištoru priešaky) įsivaizdavę Lietuvą Lenkijos provincija, antri – lygiateisę federacijos narę, tretį – siekė atskiros Lietuvos valstybės (K. Kalinauskas), o ketvrti (vysk. M. Valančius) apskritai akcentavę laisvą kultūrinę būtį ir indiferentiškai buvo nusiteikę, bet kurios valstybės atžvilgiu”. E. Aleksandravičius konstatavo, kad po sukilimo pralaimėjimo, žlugo bajoriškojo (unijinio) išsivadavimo tradicija. O plintant polonizacijai, bręstant pozityvistinei pasaulėžiūrai valstietija, kurios pagrindu formavosi moderni lietuvių tauta ir kuri suvokė, jog dvarininkas yra socialinis valstiečio priešas, dar nebuvo tiek apsišvietusi, kad tiesiogiai būtų galėjusi perimti senojo valstybingumo tradicijas. Taigi, istorikas nemato tiesioginės sukilimo įtakos valstiečių pilietėjimo procesui.

Ši koncepcija buvo labiau apibendrintai pristatyta ir bendroje E. Aleksandravičiaus ir A.Kulakauskos sintezėje – „Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva”³⁷. Šiame darbe, šalia 1863 m. sukilimo, daug vietos skirta 1831 metų sukilimui, kuris taip pat traktuojamas kaip unijinių partnerių veikimas. Tačiau, anot autorių, neaiškumas ar pergalės atveju Lietuva liks unijinėje, federacinėje valstybėje su lenkais, ar bus tik Lenkijos Karalystės provincija tapo silpna sukilimo vieta. Tai kartu su neaiškia ir konservatyvia socialine sukilimo programa, baiminimusi dėl liaudies revoliucijos, bajorų noru išsaugoti savo privilegijas – pasmerkė sukilimą pražūčiai. Ir šis sukilimas, anot autorių, netapo tokiu svarbiu visuomenės demokratėjimo ir valstiečių pilietėjimo veiksmu, koku jis galėjo būti.

Apibendrinant, reikia pažymėti, jog XIX amžiaus sukilimų Lietuvoje ir Lenkijoje istoriografijos apžvalga leidžia fiksuoti lietuvių mentaliteto slinktį nuo nacionalizmo, ilgą laiką besireiškusio aiškia antilenkiška nuostata, per romantinį kovos už tautos laisvę akcentą link pilietiško. Antra vertus, ji rodo, jog naujai besiformuojančio mentaliteto vienas pagrindinių bruožų – priešų įvaizdžio nebuvimas, objektyvus ir atviras santykis su savo istorine tradicija,

³⁶ Aleksandravičius E. 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo programa, [w] Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t.3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. - XX a.pradžią), Vilnius 1991, p.29 – 40; Tas pats, Politiniai lietuvių siekiai 1863 – 1914 m., [w] Metmenys, 1991 nr.61, p.22 – 41.

³⁷ Aleksandravičius E. Kulakauskas A. Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva, Vilnius, 1996.

vedantis į pasitikėjimą ir atvirumą su savo kaimynais, atsisakant istorijos, istoriografijos suformuotų prietarų ir stereotipų. Kaip tai atsispindėjo, atsispindi, kokį poveikį daro lietuviškiems istorijos vadovėliams savo pranešime aptars Linas Jašinauskas.

O čia tik dar norėčiau, pridurti, kad nuo 2000-ųjų metų Lietuvoje pasirodė visa eilė mažesnių ar didesnių darbų, straipsnių, studijų, monografijų, liudijančių apie tos slinkties dar aiškesnę fiksuotę. Iš jų paminėsiu naujausius du darbus, pasirodžiusius Lietuvos istorijos instituto aplinkoje. Tai Darius Staliūno studija skirta sukilimo atminties raidos lietuvių visuomenėje refleksijai³⁸ ir Ievos Šienavičienės parengta (lietuviškai, lenkiškai) Antano Mackevičiaus biografijos, rašytos iš karto po sukilimo, publikacija³⁹.

Vilnius-Punkskas, 2013 metų gegužės 14 – 16 d.

³⁸ Staliūnas D. Savas ar svetimas paveldas? 1863 – 1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta, Vilnius: Mintis 2008.

³⁹ Kunigas Mackevičius kaip istorinė asmenybė. Biografijos kontūrai. /Historiae Lituaniae Fontes Minores VII. Parengė Ieva Šienavičienė/, Vilnius: LII 2012.